

ZIMONYI ISTVÁN

Volgai bolgárok és a volgai út

Kelet-Európában a legfontosabb vízvázalasztó a Valdaj-hátságban van, ahonnan Kelet-Európa nagyobb folyói kiindulnak: kelet felé a Volga, dél felé a Dnyeper, észak felé a Msta, Ilmeny-tó és a Volhov, nyugat felé a Dvina. A Bjelaja és a Káma folyóhálózatát is beleszámítva egy összefüggő víziúttrendszer képe bontakozik ki a kelet-európai erdővidéken, amely mentén a VIII–IX. században finnugor nyelvű népek éltek: mordva, mescsera, muroma, merja, vesz, csud. Feltételezhető, hogy az erdővidéken a folyók jelentették a legfontosabb közlekedési útvonalakat, így a finnugor nyelvű népcsoportok széttrajzása pontosan követi a kelet-nyugati irányt az Urál-hegységtől a Baltikumig. A Skandináviából kiinduló varég kalandozások ugyanenezeket az utakat használták, csak nyugat-keleti irányba. Emellett a Volga menti finnugor népek között nemcsak varég telepek alakultak ki, hanem a szláv nyelvű szlovének, krivicsek és vjaticskok a IX–X. század folyamán. A Dnyeper és a Volga azonban az erdővidéket elhagyva a steppén keresztül éri el a tengert. A nomádoknál is közismerten alapvető fontossággal bírnak a folyók, amelyek mentén nomadizálnak.

A Volga képezte Kelet-Európa egyik fő kereskedelmi útőerét. Ez az út volt a összekötő kapocs a Baltikum, Kelet-Európa és a bagdadi kalifátus között. A Volga folyó egy-egy stratégiai pontja körül fontos hatalmi központok keletkeztek: A Volga forrásvidékén a Valdaj-hátság közelében jött létre az első Rus' politikai centrum a IX. században, amelynek központja a Ladogánál található. A XII. század közepére a Kijevi Rus' egyik legerősebb részfejedelemsége a Vlagyimir-Szuzdáli a Volga és Oka közötti területen jött létre, amelyből majd a moszkvai fejedelemség is kialakult. Ezután következtek a Volga-Káma összefolyásánál élt volgai bolgárok, végül pedig a Volga alsó folyásánál volt a kazár birodalom központja.¹

---

¹ I. V. DUBOV: Vclikij Volzskij put'. Leningrad 1989.

A volgai bolgár birodalom kialakulásában a muszlim világ Kelet-Európával folytatott kereskedelme fontos szerepet játszott.² A IX. század elejétől meginduló kereskedelmi kapcsolatok hatására felértekkelődött a Volga-Káma vidék, ahová több hullámban török csoportok érkezhettek a Volga mindkét partján a kazár kereskedelmi érdekek biztosítása céljából. Ekkor a muszlim kereskedők elsősorban a kalifátus központi területéről jöttek a Kaukázuson vagy a Kaszpi-tón keresztül a Volga alsó folyásánál lévő kazár fővárosba.

A X. század ebben a vonatkozásban döntő változást hozott, ugyanis a Kelet-Európába eljutó dirhemeket a Szamanida dinasztia területéről szállították elsősorban szárazföldi úton a Volga-Káma vidékre. Ezt az új kereskedelmi helyzetet, illetve a besenyő vándorlás következtében a kazár birodalom nagyhatalmi státuszának megingását használta ki a volgai bolgárok uralkodója arra, hogy önállósodjon a kazároktól, amelyet leginkább az iszlám felvétele jelzett, amit 922-ben a bagdadi kalifa követsége tett hivatalosan is elfogadottá.³

A Volga alsó folyását ellenőrző kazárok birodalma egészen 965-ig fennállt, amikor Szvjatoszláv először a vjaticsokat tette adófizetőjévé, majd magát a kazár fővárost is bevette.⁴ Ezután a Volga alsó folyása fölötti ellenőrzést a horezmiek, illetve a volgai bolgárok vették át.

A kijevi Rus' és a volgai bolgárok között a X–XI. században a kisebb össze-
ütközésektől eltekintve békés kereskedelmi viszony állt fenn. Azonban a XII.

---

² H. W. HAUSSIG: *Die Geschichte Zentralasiens und der Seidenstraße in islamischer Zeit*. Darmstadt 1988.; J. MARTIN: *Treasure of the Land of Darkness. The fur trade and its significance for medieval Russia*. Cambridge 1986.; R. M. VALEEV: *Volžskaja Bulgarija: torgovlja i dencžno-vcso-
vyc sistemy IX–načalo XIII vckov*. Kazan' 1995.; A. NAZMI: *Commercial Relations between Arabs
and Slavs (9th–11th centuries)*. Warsawa 1998. 101–114., 151–164.; *Meždunarodnyje svjazi tor-
govye puti i goroda srednego povolž'ja IX–XII vckov*. Red. M. A. USMANOV. Kazan' 1999.

³ TH. NOONAN: *Why Dirhams Reached Russia: the Role of Arab-Khazar Relations in the Deve-
lopment of the earliest Islamic Trade with Eastern Europe*. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* IV. 1984. 151–282.; TH. NOONAN: *Khazaria as an Intermediary between Islam and Eastern Europe
in the Second Half of the Ninth Century: the numismatic perspective*. *Archivum Eurasiae Medii
Aevi* V. 1985. 179–204.; I. ZIMONYI: *The Origins of the Volga Bulgars*. Szeged 1990. 79–82.,
182–183.

⁴ R. G. FAHRUTDINOV: *Očerki po istorii Volžskoj Bulgarii*. Moskva 1984. (a továbbiakban:
FAHRUTDINOV 1984.) 43–44.

században a Vlagyimir-Szuzdáli fejedelemség megerősödésével új hatalom jelentkezett, amely megpróbálta monopolizálni a Volga menti kereskedelmet, amelynek következtében a XII. század második felétől gyakoriak a hadjáratok a két fél között. Az orosz hadjáratok közül a legjelentősebbek: az 1164-es, amikor Brjahimov (*Ibrahīm*) nevű várost elfoglalták. Ezt általában *Bulgār* (a mai Bulgary a Volga-Káma összefolyásának közelében) várossal azonosítják. Egyes vélemények szerint ennek a hadjáratnak a következtében kerülhetett át a birodalom központja Bilär-ba (a mai Biljarsk). 1184-ben polovec segítséggel ostromolták Velikij Gorod-ot („Nagy Város” = Biljarsk). Végül 1220-ban a Volga jobb partján fekvő legjelentősebb volgai bolgár várost, Ošel-t vették be. A Vlagyimir-Szuzdáli fejedelemség és a volgai bolgárok között élő mordvinok fokozatosan orosz fennhatóság alá kerültek, és 1221-ben Nižnij Novgorod alapítása is jelezte, hogy az erőviszonyok az oroszok javára billentek.⁵

Az eddigi bevezető után a Volga folyó török nevének változataival, illetve azok történeti-kereskedelmi hátterével kapcsolatos új eredményekről adok számot.⁶ A Volga folyó török neve *Ātil*, amelyet a VII. századtól bizánci szerzők adatoltak *Til*, *Astel*, *Atel* alakokban.⁷ Ezzel tökéletesen egybevágnak a korai örmény adatok, illetve a IX–X. századi héber és muszlim források említései: *Atil*.⁸ A mongolkor forrásai szintén jól ismerik: Dzsuvaini, Rasid al-Din adatai a korábbi muszlim hagyománnyal megegyező alakot használnak, a latin forrásokban is feltűnik *Etil* alakban, de a mongolok titkos történetében is feljegyezték.⁹ A mai török nyelvekben azonban csak a Volga vidéki török nyelvek, azaz a tatár, baskír és csuvas, valamint a kazak őrizte meg, a mongol nyelvek közül pedig a kalmükben maradt meg. A ma gyakran használatos *Itil* alak először Fraehn

⁵ FAHRUTDINOV 1984. 87–93.

⁶ A Volga folyó iráni, török és szláv alakjáról vö. A. PODOSINOV: O nazvanii Volgi v drevnosti i rannem srednevekov'e: Meždunarodnye svjazi torgovye puti i goroda srednego povolž'ja IX–XII. vekov. Kazan' 1999. 36–52.

⁷ GY. MORAVCSIK: Byzantinoturcica. Berlin 1983.³ II. 78–79.

⁸ P. B. GOLDEN: Khazar Studies. An Historico-philological Inquiry into the Origins of the Khazars. Bp. 1980. 224–227.

⁹ Vö. LIGETI L.: A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Bp. 1986. (a továbbiakban: LIGETI 1986.) 479.

munkáiban tűnt fel és onnan terjedt el. Ez az alak a kazányi tatár *Idil* forma archaizált változatának tekinthető. Az ó- és középtörök forma az írott források és török nyelvtörténet rekonstrukciója alapján is *Ätil*, tehát jobb lenne ehhez a formához visszatérni a történeti tárgyú munkákban.¹⁰

A folyónévből másodlagosan 'folyó' jelentésű közszó lett a csagatájban, tatárban és baskírban. Emellett már a legkorábbi bizánci forrásokban jelentkezett egy jelzős szerkezet: 'fekete Ätil', amely megtalálható a csagatájban, kazányi tatárban, baskírban és csuvasban. Ez az összetétel a Volga folyót jelenti, megkülönböztetve a 'fehér Ätil' kifejezéstől, amely a Káma és Bjelaja folyókra vonatkozik és szintén megvan Volga vidéki török nyelvekben (baskír, tatár, csuvas). A tatárban pedig még a 'nagy Idil' (Volga) és 'kis Idil' (Káma-Bjelaja) pár is megtalálható. Ez azt jelenti, hogy a Volga vidéki török népek körében a Volga-Káma összefolyásától lefelé a Volgát *Ätil*-nek nevezték, azonban onnan felfelé az északnyugati irányba tartó Volgát 'fekete vagy nagy Ätil' néven, míg a Káma-Bjelaja folyószakaszt pedig 'fehér vagy kis Ätil' néven tartották számon. Emellett másodlagosan a tulajdonnév *Ätil* 'folyó' jelentésű közszóvá is vált az itteni törökség nyelvében.

Ha ezek után számba vesszük, hogy a korai forrásokban milyen folyókat neveztek *Ätil*-nek, akkor a következő képet kapjuk. A Dzsajháni hagyomány 870-es évekre vonatkozó adatai szerint a magyarok szállásának egyik határa a Róm-tenger, amelybe két folyó szakad, s e két folyó közt vannak lakhelyeik; a nagyobbik és keleten fekvő neve *Ätil*, s a szlávok és kazárok felől folyik; a másik a *Duba* (Duna), amelynek partjáról a nándorokat (dunai bolgárokat) látják.¹¹ A nyugati határfolyó nagy valószínűséggel csak a Duna lehet. Az *Ätil* egyeztetése kérdéses, ugyanis ez a folyónév a Dzsajháni hagyományban általában a Volgát jelenti, amely a Kazár- (Kaszpi-)tengerbe ömlik. Ebben az esetben azonban a Don is felmerülhet, mivel az adott folyó a Róm-tengerbe ömlik, s a középkori muszlim hagyományban antik előképre visszamenően a Volgát és Dont egy folyónak gondolták, amelynek két torkolata van.

¹⁰ Z. V. TOGAN: *Ibn Fačlān's Reisebericht*. Leipzig 1939. 173–174.; LIGETI 1986. 479.

¹¹ B. N. ZAHODER: *Kaspijskij svod svedenij o vostočnoj Evrope*. Tom II. Bulgary, mad'jary, narody Severa, pečnengi, rusy, slavyanc. Moskva 1967. 51–52.; A honfoglalás korának írott forrásai. Szerk. KRISTÓ GYULA. Szeged 1995. (a továbbiakban: HKÍF.) 36–37., 44., 47–48.

Ehhez a témakörhöz tartozik még a magyar Etelköz, a magyarság honfoglalás előtti szállásterületének elnevezése, amely Konstantinos császárnál maradt fenn. Ez egy szóösszetétel, melyet a Volga folyó török neve, az *Átil* és a magyar *-köz* szó alkot. A magyar régiségben a *-köz* utótagú összetett helynevek tipológiailag két csoportba oszthatók: 1. 'víz, folyó' jelentésű közszó és *-köz*, pl. Tóköz, Vízköz; 2. vizet megnevező tulajdonnév és *-köz*, amely általában nagyobb kiterjedésű vidékre vonatkozik, s a területet egy nagyobb és egy kisebb folyó határolja s mindig a befolyó, kisebb folyóról szokták az egészet elnevezni, pl. Csallóköz, Vágköz; a két folyónév azonosságának esete is ide sorolható, pl. Körösköz, Temesköz. Az összetétel első tagja, az *Etel* honfoglalás előtti török jövevényszavaink valószínűleg kazárból kölcsönvett csoportjába tartozik. Az átvett alak *Átil* volt, amely már a magyar nyelvben lett szabályosan *Etel* a X. század közepére.

A török *Átil*, mint láttuk, a Volga neve. Ez a török alak eredeti jelentésben megtalálható Anonymusnál és Julianusnál is. Kézai és a XIV. századi krónikák *Etel* adatai, melyek egy magyar nyelvi *Etil* alakot tükröznek, szintén az *Átil* névből magyarázhatók, s a Don folyóra vonatkoznak. Ezek szerint a XIII. században a Donnal kapcsolatban is felmerül a magyarországi forrásokban az *Átil* név használata, azonban hogy ez a honfoglalás előtti időkben is így lett volna, nem adathozható. Újabban előkerült az *Ethel* alak a Prutra vonatkozóan is.¹²

Az *Átil* folyónév közszói funkcióban három török nyelvben (tatár, baskír, csagatáj) található meg 'folyó' jelentésben. E török jelentésfejlődés analógiájára elképzelhető, hogy a magyar nyelvben is lezajlott ilyen változás, azonban adatok híján a kérdés nem eldönthető. Konstantinos tudósítása szerint a – korábban kangarnak nevezett – besenyők támadása miatt a magyarság Levedi vezérletével nyugatra, Etelközbe ment lakni, azokra a helyekre, amelyen Konstantinos idején (950 k.) a besenyők népe lakik. A besenyők lakhelyéről Konstantinos azt mondja, hogy régebben a türkök (magyarok) lakták, s az ott lévő folyók neve szerint hívták, majd megad öt folyónévet, amelyet a Dnyeper, Bug, Dnyeszter, Prut és Szeret folyamokkal lehet azonosítani.¹³ Utoljára a honfoglalást kiváltó besenyő

¹² KRISTÓ GY.: *Levedia és Etelköz*. Magyar Nyelv 1998. 150.

¹³ HKÍF. 126.

támadás kapcsán említi a császár, hogy „azt a helyet pedig, amelyen a türkök korábban voltak, az ott keresztülmenő folyó nevéől Etelnek és Küzünek nevezik, s mostanában a besenyők lakják.”¹⁴ Az Etel és Küzü nyilvánvalóan torzulás eredményeképpen jöhetett létre az Etelköz névből.

Egyfelől a besenyő és a korábbi magyar szállásterület azonosságának feltételezése és a besenyő törzsek elhelyezkedésének és nomadizálási útvonalainak leírása analógiaként felhasználható a magyarság esetében, másfelől az azonos terület gondolata bizonytalanságot is takarhat, ugyanis míg a 38. fejezetben a türk–besenyő szállásterület két szélső folyója a Dnyeper és a Szeret, addig a 37. (besenyő) fejezetben a császár azt mondja, hogy a 8 besenyő törzsből 4 a Dnyepertől keletre lakik, ami azt sugallja, hogy a besenyők keleti határa a Don lehetett. Mindenesetre a magyar hagyományban megőrződött *Etil* folyónév valószínűleg a Donra, vagy esetleg valamelyik másik Fekete-tengerbe ömlő folyamra vonatkozott.¹⁵

A Balhī hagyomány megőrzött egy leírást az *Atil* folyóról: „Ami az Atil folyót illeti, ez értesülesem szerint a *Hirhiz* közelében ered, s a *Kimākiya* s a *Ġuzzīya* között elterülő vidéken át folyik, s a *Kimākiya* és *Ġuzzīya* között határt képez. Utána nyugati irányban halad Bulgār hátán, majd visszafordulva a kelettel szomszédos vidékek felé veszi útját, míg végre ar-Rūs-t átszelve Bulgār majd Burtās mentén halad el, míglen a Kazár-tengerbe szakad. E folyó állítólag hetven és egynéhány folyóágra ágazik el, a folyó főoszlopa azonban al-*Hazar* mellett marad folyva, míglen a tengerbe szakad.”¹⁶ A leírás első része messze keletre visz ben

¹⁴ HKÍF. 129.

¹⁵ KRISTÓ GY.: *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Bp. 1980. 116–150.; GYÖRFFY GY.: *Levedia és Etelköz kérdéséhez*. In: *Tanulmányok a magyarság honfoglalás előtti történetéből. A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 172*. Bp. 1985. 3–7.; BENKŐ L.: *A magyarság honfoglalás előtti történetéhez Leved és Etelköz kapcsán*. In: *uo.* 7–37.; HARMATTA J.: *Lebedia és Atelkuzu*. In: *uo.* 38–49.; KIRÁLY P.: *Levedi-Etelköz a szlavisztikai irodalom tükrében*. In: *uo.* 49–57.; LIGETI L.: *Levedia és Etelköz*. In: *uo.* 57–76.; VÉKONY G.: *Levedia meg Atel és Kuzu*. *Magyar Nyelv* 1986. 41–53.

¹⁶ Al-Istakhri: *Kitāb Masālik al-Mamālik/Viac Regnorum*. *Bibliotheca Geographorum Arabico-rum*. (a továbbiakban: BGA) Ed. M. J. DE GOEJE. I. Lugduni Batavorum 1870. 222.; Ibn Haukal: *Opus geographicorum auctore Ibn Haukal*. BGA II.² Ed. J. H. KRAMERS. Lugduni Batavorum 1939. 393.; KMOSKÓ M.: *Mohamedán írók a steppe népciről*. *Földrajzi irodalom*. I/2. Szerk.

nünket. Azonban a második rész könnyen értelmezhető, hiszen nyilvánvalóan arról van szó, hogy a volgai bolgárok háta mögötti rész a Bjelaja-Káma, majd utána következik a Volga és Káma összefolyása feletti rész, végül pedig az ettől délre lévő Volga menti szakasz, amely a muszlim kereskedők számára már közismert. Az egész leírás a Volga vidéki török népek *Ātil* folyónevei alapján világosan értelmezhető.

A további kérdés az, hogy a Bjelajától keletre lévő *Ātil* nevet hogyan értelmezzük. A Hudūd al-Ālam ebben a vonatkozásban újabb felvilágosítást nyújt, ugyanis megmondja, hogy az *Ātil* ugyanonnan ered ahol az Irtis és ez utóbbi az *Ātil*-be torkollik.¹⁷ Ha a történeti földrajz szempontjából értelmezzük a szöveget, akkor a kirgizek földjén eredő folyó, amely az oguzok és kimekek között képez határt, nem lehet más, mint maga az Irtis. A leírás pedig egy olyan kereskedelmi célú útleírást tartalmaz, amely az Altáj hegységéből az Irtis folyón haladva megy nyugat felé, majd a Tobol folyón felfelé eljut az Urál hegység déli részére, ahol a Bjelaja forrásvidéke található, s onnan a Kámán keresztül el lehet jutni a Volgáig. Mindenesetre ez a szöveghely a prémútnak egy pontos leírását adja, amely kelet felé a folyami rendszeren keresztül egészen az Altáj-hegységig nyomon követhető.

Talán ugyancsak ehhez a prémúthoz kapcsolható egy Gardízínál megőrzött történet a kirgizek eredetéről. Eszerint a kirgizek őse egy Saqlab, azaz szláv nevű ember volt, aki megölt egy bizánci követet, ezért menekülnie kellett és a kazároktól kért menedéket. Majd Gardízi így folytatja a történetet: „A Hazar Hāqān megbecsülte őt, amíg meg nem halt, de mikor másik hāqān került trónra, rossz szívvvel volt irányában, s így nem volt más hátra, mint hogy onnan is el kellett mennie, s Bašgirt-hoz ment. Ez a Bašgirt a hazar-ok nagyjai közül volt egy férfi; lakóhelye a hazar-ok és a kīmāk-ok között volt, kétezer lovassal. Ezután a hazar hān Bašgirt-hoz küldött valakit azzal az üzenettel, hogy azt a Saqlāb-ot pedig úzd el. Ő a Saqlāb-bal beszélt és a Saqlāb Hrzi (Toguz oguz?) tartományba ment, mert közte és köztük rokonság volt. Midőn útközben egy helyre ért, amely a

ZIMONYI I. Magyar Őstörténeti Könyvtár. Bp. 2000. 29., 77.

¹⁷ V. MINORSKY: Hudūd al-Ālam. 'The Regions of the World'. A Persian Geography 372 A.H. 982 A.D. GMS XI. London 1937. 75., 216., 305.

Kīmāk s Toguz oğuz között volt, a hāqān saját törzsével a viszony rosszra fordult. Hogy dühét rajtuk kitöltse, leöldösték őket. Ők szétszóródva egyesével kettésével Saqlāb-hoz mentek. Ő valamennyit magához fogadta és tartózkodási helyükön jól bánt velük, míg meg nem sokasodtak. Ekkor Bašgirt-hoz küldött valakit, és vele kötött barátságot, míg meg nem erősödött. Utána a Ğuzz-ok ellen hadjáratot indított, sokakat közülük lemészárolt, sokakat foglyul ejtett, és nagy vagyonra tett szert részben a portyázásokból, részben a foglyok révén, akiket mind eladott. Annak a törzsnek, amely körülötte szerveződött, a hirhiz nevet adta. Mikor híre eljutott a Saqlāb-[ok]hoz, a Saqlāb[-ok] közül sok ember ment hozzá hozzátartozóival és ingóságaival, és azokkal összekeveredtek és szövetséget kötöttek, hogy mindannyian egy [néppé] lesznek. A Saqlāb-ok külső jele a hirhiz-ek között vörös hajukban és fehér bőrükben nyilatkozik meg.”¹⁸

Eltekintve a legendás elemektől, a történet hőse kazár területről valószínűleg a prém útján haladt kelet felé egészen a kirgizek országáig, tehát a Balhī hagyománnyal ellenkező irányban, de ugyanazt a folyórendszert követte.

Ez utóbbi két forráshely azért fontos, mert olyan információt őrzött meg, amely a volgai bolgárok története és kelet-európai kereskedelmi kapcsolatainak szempontjából egy eddig elhanyagolt területre hívja fel a figyelmet. A volgai bolgár kereskedők tehát eljutottak egészen az Altájig és figyelemmel kísérhették Belső-Ázsia politikai mozgásait, tehát mindig tisztában voltak a várható politikai fejleményekkel ebből az irányból is.

---

¹⁸ V. V. BARTOLD: Sočincnija I–IX. Moskva 1963–1967. VIII. 29.; HKÍF. 25–26.